

„Dávid király nyomában” – A Khirbet Qeiyafa-i ásatások eredményei

A XXI. század első évtizedének legjelentősebb izraeli ásatása az Elah völgyében fekvő, a modern térképeken Khirbet Qeiyafa néven szereplő *tell* feltárása volt. Az ásatásvezető *Yosef (Yossi) Garfinkel* két társszerzővel együtt most népszerűsítő formában adta közre mindazt, amit lényegesnek vélt kiemelni az eddigi eredményekből. Az olvasmányosan megírt – nyilvánvalóan tudományos népszerűsítésnek szánt – kötetben a szerzők kilenc fejezeten át nyújtanak izgalmas bepillantást a régészeti kutatás, a leletazonosítás és -értelmezés világába.

„A függöny felgördül a Szórek- és Elah-völgy felett” címet viselő 1. fejezetben (12–21) Garfinkel és szerzőtársai mindenekelőtt könyvük címét magyarázzák meg. A nevezetes Tel Dan-i felirat felfedezése (1993, 1995) óta nem kérdéses többé, hogy Dávid király a zsidó történelem valóságosan élt szereplője volt. Ugyanakkor a Bibliában szereplő „egységes királyság” (Saul, Dávid és Salamon uralma) létezéséhez továbbra is szkeptikusnak viszonyul a történészek többsége. Ez nem kis mértékben éppen a régészeknek köszönhető, akik az elmúlt fél évszázadban szisztematikusan későbbre datáltak minden olyan leletet, amit korábban erre a mintegy 120 évig tartó időszakra tettek (kb. Kr. e. 1040–920). A Júda törzsi területén fekvő Khirbet Qeiyafa feltárásának egyebek mellett azért van hatalmas jelentősége, mivel a legmodernebb kormeghatározási módszerekkel sikerült bizonyítani, hogy a települést a Kr. e. XI–X. században lakták. Az Elah völgyében található erőd Filisztea és Júdea határán feküdt – amit nem véletlenül nevezett a Biblia „Véres határnak” (*Efesz-dammim*, 1Krón 11:13) –, ahol az izraelita honfoglalás és az egységes királyság korában oly sok csatát vívtak egymással a filiszteusok és a zsidók. Ezek közül kétség kívül legismertebb Dávid és Góliát párbajának története, amely éppen itt: a filiszteus Gát városától keletre, a Khirbet Qeiyafa alatt húzódó Elah-völgyben zajlott le.

A 2. fejezet címe: „Dávid király nyomában: Biblia, történelem és régészet”. Garfinkelék nem foglalnak állást az „egységes királyság” létének

kérdésében,¹ csupán azt állítják: a Khirbet Qeiyafa-i ásatások nyomán megdönthetetlen bizonyítékok kerültek elő arra vonatkozóan, hogy a Kr. e. XI–X. században Júdea már létező királyság volt (42). A szerzők láthatóan nem osztják sem a „szkeptikusok”, sem a „minimalisták” nézeteit, ugyanakkor nem foglalnak állást olyan vitatott kérdésekben, mint pl. a Dávid Városában (Jeruzsálem) feltárt monumentális építészeti maradványok datálása, vagy a Dáviddal kapcsolatos bibliai történetek keletkezésének kora.² Khirbet Qeiyafa feltárása abból a szempontból is rendkívül szerencsésnek mondható, hogy az erődben mindössze egyetlen településréteget találtak, amelyre később soha nem építkeztek. Az elmúlt hét ásatási idényben 5000 négyzetméternyi területet tártak fel, ami a *tell* egynegyede. Az ásatási publikációkat nyolc kötetesre tervezik, melyekből eddig kettő jelent meg.³ Természetesen nem mindenki ért egyet Garfinkelék állításaival: egyesek szerint a helyet kanaániták lakták, mások közelebbi meghatározás nélkül „a Seféla helyi lakosságáról” beszélnek. Garfinkel hat érvet sorol fel amellett, hogy a feltárt erőd lakói csakis zsidók lehettek: a körfallal övezett erőd-alaprajz; a több tízezer állatsont maradvány között egyetlen egy sertécsont sem akadt; a *maccébák*, bazalt oltárok és templom-modellek között egyetlen figurális ábrázolás sem volt; vaseszközök gazdag állománya került elő, míg ezek teljesen hiányoznak az északi országrészből ebben az időszakban; a település Filisztea és Júda határán feküdt; és az eddig talált két héber nyelvű felirat.⁴

1 A Biblia szerint Dávid birodalma nem csupán valamennyi izraelita törzs kisorsolt településterületét, hanem lényegében valamennyi környező országot magában foglalta: Ammont, Moábot és Edomot elfoglalták, Filisztea és Hámát pedig adófizető vazallus lett. Ez a status quo csak Salamon uralkodásának vége felé kezdett felbomlani.

2 Ezeket a régészek többsége – de különösen a *Finkelstein*-iskola – szisztematikusan későbbre, jellemzően a Kr. e. VIII–VII. századra datálják. Ami a Biblia keletkezését illeti, a nálunk is szinte egyeduralgkodó „dokumentarista hipotézis” a perzsa korra teszi a különféle korú (de a X. századnál nem korábbi) J(ahvista), P(api), E(lohista), D(eutonomista) források végső összeszerkesztését.

3 *Yosef Garfinkel – Saar Ganor*: Khirbet Qeiyafa, vol. 1: Excavation Reports 2007–2008: Excavation Seasons. Jerusalem: Israel Exploration Society, 2009; Garfinkel, Yosef – Ganor, Saar – Hasel, Michael G.: Khirbet Qeiyafa, vol. 1: Excavation Reports 2009–2013: Stratigraphy and Architecture. Jerusalem: Israel Exploration Society, 2017. A kutatási projekt honlapja: <http://qeiyafa.huji.ac.il>.

4 A Tel Aviv-i Egyetem kutatói mind a territoriális elhelyezkedést, mind az etnikai affiliációt kétségbe vonják: *Na'aman, Nadav*: Was Khirbet Qeiyafa a Judahite City? The Case Against It. *Journal of Hebrew Scriptures* 17 (2017) 1–40; *Fantalkin, Alexander – Finkelstein, Israel*: The Date of Abandonment and Territorial Affiliation of Khirbet Qeiyafa: An Update. *Tel Aviv* 44:1 (2017) 53–60. – Yossi Garfinkel viszontválasza: *The Ethnic Identification of Khirbet Qeiyafa: Why It Matters*. In *Justin Lev-Tov – Paula Wapnish – Allan Gilbert* (eds.): *The Wide Lens in Archaeology: Honoring Brian Hesse's Contributions to Anthropological Archaeology*. Atlanta: Lockwood, 2017, 149–167.

A 3. fejezetben („Khirbet Qeiyafa Dávid király korában: építészet és várostervezés”, 52–101) az építészet kérdéseit veszik górcső alá a kutatók, akik újra hangsúlyozzák, hogy Khirbet Qeiyafa stratégiaileg fontos területen fekszik, mivel Filiszteából Júdea felé az Elah-völgyön keresztül vezetett az egyik legfontosabb útvonal. Az ókori Gát városa (Tell es-Safi) mindössze 12 kilométerrel nyugatra fekszik tőle. Khirbet Qeiyafa 2,3 hektár kiterjedésű dombját egy 600 méter hosszú, átlagosan 2–4 méter magas fal vette körül, amely már a XIX. századi látogatóknak is feltűnt. A régészek öt kutatási területet határoztak meg. Az A-területen egy 43 x 37 méter alapterületű központi épületet találtak egy nagy nyitott udvarral és egy ciszternával, amit a Második Templom korában farmépületként használtak. A szerzők szerint az épület eredetileg a helytartó (parancsnok) és az adminisztratív személyzet elhelyezésére szolgált. A B-területen egy négykamrás kapuépület került elő a kazamata-falakhöz támaszkodó lakóházakkal. A C-területen a várfal délkeleti sarka mellett 16 fal-kazamatát és 6 házat tártak fel. A cserepek mellett rengeteg vaseszköz került elő innen, valamint egyiptomi skarabeuszok és egy kultikus funkciót is betöltő terem, amelyben bazalt menhirek (héberül *maccebák*) és italáldozathoz használt edények voltak. A D-területen egy 700 négyzetméteres nagy építmény maradványaira bukkantak, egy olajpréssel. Ebben több kultikus célú dolgot is találtak: két álló *maccebát* és libációs edényeket. Az F-területen egy 11 x 15 méteres, kettős bazalt-oszlopsorral alátámasztott, téglalap alaprajzú épület volt, amely valószínűleg központi raktár lehetett, ahová a terményadót gyűjtötték. Ez és a „palotának” nevezett központi épület is annak bizonyítéka Garfinkel szerint, hogy a Dávid-korabeli Júdeát olyan egységes társadalomként kell látnunk, amely őrizte ugyan törzsi hagyományait, de alapvetően városias életmódra tért át (89). Ugyancsak ezt bizonyítja, hogy a külső fal 100–200 kg-os köveinek mozgatásához komoly mérnöki munkára és központi szállító apparátusra volt szükség, ezzel szemben a lakóházak 20–30 kg-os köveit akár maguk a családok is beépíthették.

Khirbet Qeiyafa tehát Dávid király korában egy 2,3 hektáron elterülő, masszív kazamatafállal körülvett erőd volt, amelyen két „négykamrás” kapu nyílt. További érdekesség, hogy ezekben is találtak *maccebákat*, valószínűleg ezek lehetnek az Ószövetségben említett „kapuk mellett levő magaslatok” (2Kir 23:8). A kapuk előtt 20 x 20, illetve 30 x 30 méteres sík térségek (piazza) voltak, amelyeket a héber Biblia *rehov ha-sa'ar* néven említ (a Károli-fordításban: a „város kapujának utcája”, vagyis inkább „tere”, lásd 2Krn 32:6). A kazamata-fal egy koncentrikusan elhelyezkedő külső és belső falból áll, amelyek között merőlegesen elhelyezett összekötő

falak húzódnak. A házak – Júdeára jellemző módon – a belső falra támaszkodva épültek. Hasonló szerkezetű települést találtak már Beth Shemesh, Tell Beit Mirsim, Tell en-Nasbeh, és Beersheba lelőhelyeken is, miközben ez a településszerkezet – mai tudásunk szerint – ismeretlen volt az északi királyság (Izrael), Kanaán és Filisztea területein. Ami Khirbet Qeiyafa datálását illeti, itt végre nem csupán cserépkronológiára támaszkodhatnak a régészek, amiknek datálásában igen jelentős – akár 100–150 éves – eltérések lehetnek az „alsó és felső kronológia” hívei között. A B-terület lerombolt házai között ugyanis egy edényben 20 olívamag került elő, melyeket kalibrált C¹⁴-es módszerrel is megvizsgálták.⁵ Ennek eredménye az lett, hogy a vár lerombolásának időpontját Kr. e. 980/970 körülre (vagyis Dávid uralkodásának végére) kellett helyezni, ezáltal közvetve a „magas kronológia” nyert megerősítést.

A 4. fejezetben („Város, ahol megállt az idő”, 102–113) a régészeti leletek értelmezéséről esik szó. A több mint 400 000 agyagedény-töredéket a szerzők nemcsak a korszak, hanem a város etnikai összetételének meghatározására is használják, ami felvet bizonyos metodikai kérdéseket. A főzedények egy bizonyos típusa például nem volt használatban a filiszteusoknál, tehát a város lakói nem lehettek filiszteusok – állítják a szerzők (105). A szűk nyakú, hasas tárolóedények fülein 693 esetben találtak szándékosan elhelyezett ujjlenyomatot, ami egyfajta tulajdonjelzés volt, mint a kettéosztott királyság korában használt híres LMLK-pecsétlők.⁶ A ciprusi és filiszteus kerámia jelenléte Garfinkelék szerint a kereskedelmi kapcsolatokra utal, csakúgy, mint az Egyiptomból idekerült alabástrom edények és skarabeusz-pecsétkövek. A központosított államhatalom jelenlétére szintén bizonyítéknak vehetjük a kősúlyok használatát. Ezeket eddig csak a VII. századi Júdeából ismerte a kutatás (110). Ezenkívül több mint 100 bronz- és vaseszközt találtak az erődben, főként az utóbbi számít rendkívül ritka leletnek a Kr. e. XI–X. században. Garfinkelék szerint a vas először Júdeában jelent meg, északon még hosszú időn át bronzal dolgoztak.

5 Garfinkel, Yosef – Streit, Katharina – Ganor, Saar – Reimer, Paula J.: King David's city at Khirbet Qeiyafa: results of the second radiocarbon dating project. *Radiocarbon* 57:5 (2015) 881-890. – A Finkelstein-iskola természetesen ezt a datálást is kétségbe vonja: *Finkelstein, Israel – Piäsetzky, Eli*: Radiocarbon dating Khirbet Qeiyafa and the Iron I–IIA phases in the Shephelah: methodological comments and a Bayesian model. *Radiocarbon* 57:5 (2015) 891–907.

6 A LMLK héber szó jelentése „a királynak”, vagy „a királyé”. Eddig kb. 2000 ilyen szövevény pecsétlenyomat került elő, zömében az egykori Júdeai Királyság területéről. A pecsétet többnyire Ezékiás (Hizqijáhu) király idejére datálják.

Az 5. fejezet („Üdvözet a múltból: a Khirbet Qeiyafa-i feliratok”, 114–127) a kötet egyik legizgalmasabb része, hiszen a Khirbet Qeiyafa-i ásatások egyik világszenzációja volt, mikor a kutatók 2008-ban egy 16 x 15-cm-es írott cserépdarabra (osztrakon) bukkantak a „B” ásatási területen. Az elmosódott írásból mindössze néhány betű volt csak kivehető (pl. *SPT* = bíró, *MLK* = király), ám ezekből is megállapítható volt, hogy a szöveget kanaáni betűkkel és héber nyelven írták. A legmodernebb eszközökkel végzett vizsgálatok azután kiderítették, hogy az osztrakonra eredetileg 70 betűt írtak 5 sorban elhelyezve. A kanaáni írást a Kr. e. XVIII. században találták fel és egészen a Kr. e. X. századig használták, vagyis a Khirbet Qeiyafa-i osztrakon ennek az írásnak egyik legutolsó darabja. A jelenleg az Israel Múzeumban kiállított cserép ugyanakkor a legkorábbi héber nyelvemlék is, amely mintegy fél évszázaddal megelőzi a nevezetes „Gezeri naptárkövet”. A Khirbet Qeiyafa-i osztrakonnak az elmúlt tíz évben több megfejtése is született (*Gershon Galil, Eythan Levy, Frédéric Pluquet* és mások tollából), amelyek közül néhány igencsak merésznek tűnik. Véleményem szerint ezek közé tartozik *Shmuel Ahituv* megfejtése is: „*bűnös, bosszú, egy király el fog veszni*”, amit Garfinkel valamiféle próféciaaként értelmez, és rögvést a Dávid elleni (sikertelen) puccskísérletekhez köt (123). Az ásatás másik legfontosabb epigráfiai lelete az a 2012-ben előkerült tárolóedény-felirat, amely szintén kanaáni írással az „*Esbaál Beda fia*” nevet tartalmazta, előtte pedig a töredékesen olvasható *HLQT* szó állt, amit Garfinkel „birtok”-nak értelmezett. Az Esbaál név természetesen Saul fiára emlékeztet, aki apja halála után örökölte Izrael trónját (1Krn 8:33). Ez a rendkívül ritka név korábban egyáltalán nem fordult elő a Kr. e. IX–VI. század között talált osztrakonokon és pecséteken. Az írásos leletek kapcsán a szerzők azt hangsúlyozzák, hogy a zsidók az egységes királyság idején már ismerték és használták az írást – bár nem magyarázzák meg, miért éppen a kanaáni írásrendszert –, így nincs ok feltételezni, hogy az erről a korszakról szóló bibliai beszámolók is csak évszázadokkal később születtek (127).

A „Vallás és kultusz Júdában Salamon templomának felépülése előtt” címet viselő 6. fejezet (128–161) a kultikus célú tárgyakkal foglalkozik. Garfinkelék elismerik, hogy a monoteizmus bevezetése nem volt egyszerű dolog és nem ment egyik napról a másikra: „Izrael legtöbb lakosa, beleértve az uralkodó elitet is, Baált és Aserát tisztelte” (129). Ennek tárgyi bizonyítékai is előkerültek Khirbet Qeiyafából, például az 1–1,5 méter magas faragás nélküli menhirek (*maccébák*), amelyek részben „emlékkövek” voltak, részben kultikus célból (pl. oltárnak) is használhatták őket, ezért a Jósias-féle vallási reform idején a legtöbbet összetörték (2Kir 18:4, 23:14).

Az erődben összesen hét *maccéba* került elő, amelyekből öt a városkapuk közelében volt. Ugyanitt előkerültek olyan kultusztermek is, amelyekben oltárok, libációk edények, kőből és agyagból készült templom-modellek és fegyverek kerültek a felszínre. A Bibliában több példát is találunk arra, hogy a legyőzött ellenség fegyvereit kultikus helyekre deponálták, pl. a győztes filiszteusok Saul fegyvereit Astóret templomában helyezték el (1Sám 31:10), a Dávid által legyőzött Góliát kardja pedig a Szent Sátorba került (1Sám 21:9). Az agyagmodellek („hordozható templomok”) alfejezetben meglehetősen elrugaszkodott elméleteket olvashatunk (146–159). Elképzelhető, hogy ezekben a hordozható templom-modellekben kultikus szobrokat tartottak, de hogy ennek mi köze a mózesi Szent Sátorban és a salamoni Templomban őrzött frigyládához, nem világos számomra.⁷

A kötet utolsó három fejezete részben az ehhez hasonló, nem eléggé megalapozott feltételezések miatt némi elővigyázattal olvasandó. A „Dávid királysága” címet viselő 7. fejezet (162–183) egyértelműsíti, hogy Khirbet Qeiyafa nem más, mint a Saaraim nevű település, amely Júda törzsének városai között szerepel a Biblia felsorolásában (Józs 15:35-36). A város neve „két kapu”-t jelent, és a helyszínen valóban két kaput találtak: egyet nyugaton és egyet délen. A „központi helyek” (central places) elméletét úgy sikerült alkalmazni a helyszínen, hogy Garfinkelék szerint Júdában Jeruzsálemtől egy napi járőföldre alakították ki az elsődleges központokat – ez volt nyugaton Khirbet Qeiyafa, délen pedig Hebron –, majd ezt a távolságot megfigyelve jöttek létre a másodlagos központok. Saaraim területének elsősorban stratégiai jelentősége volt, de az Elah-völgyben árpát és lencsét is termesztettek (vö. 2Sám 23:11, 1Krón 11:13), és az itt lakóknak természetesen juhaik is voltak, bár a településen viszonylag kevés gyapjűszövéssre utaló tárgy került elő, így ez az ágazat nem lehetett jelentős. Érdekes megfigyelés, hogy a házak mérete nagyjából egyforma, amiből Garfinkel arra a következtetésre jut, hogy Júda – szemben az északi országrésszel – „egalitárius társadalom volt” (183). Más lehetőséget, például hogy az erődben katonák és azok családtagjai tartózkodtak, meg sem vizsgál.

A 8. fejezet („Salamon palotája és az Első Templom”, 185–197) a kőből készült „templom-modellt” veti össze Salamon templomának készítésével (1Kir 7:1-6), nem említve annak a 2Krón 3-ban szereplő párhuzamos leírá-

7 Mint az köztudott, a frigyláda egy Mózes idejében készített tárgy volt, amelynek pontos leírását is megadja a Biblia (2Móz 37:1-7). A láda hossza 111 cm, szélessége és magassága 66 cm, sittimfából készült, kívül és belül arannyal volt bevonva, tetején két kérub és egy aranytábla volt elhelyezve. A frigyládát előbb a Szent Sátorban, majd az Első Templomban szigorúan elzárva tartották, még a főpap is csak évente egyszer, Engesztelés napján (Jóm kippur) áldozhatott előtte.

sát. Egyrésztől semmilyen bizonyíték nincs arra vonatkozólag, hogy ezek a „hordozható templomok” valóságos szentélyek modelljei lennének, másrészt nem valószínű, hogy az Első Templom bibliai leírásához bármi közük lenne, hiszen Khirbet Qeiyafa pusztulásakor az még fel sem épült. Az egész oldalas illusztrációként berakott két XVI–XVII. századi rézmetszet (184, 193) pedig olyan távol esik a jeruzsálemi Szentély bibliai leírásától, mint Makó Jeruzsálemtől, s ezt a tényt nem ártott volna legalább a képaláírásban feltüntetni. Mellesleg az Első Templom modern rajzos modelljéről is lehetne vitatkozni (196), pl. a *Jákin és Bóáz* nem biztos, hogy tartóoszlopok voltak, az *ulám* magassága pedig vitatott kérdés. (A rajzoló a *Szeptuaginta* megoldását követte, amely a héber szövegben szereplő 120 sing magasság helyett 20 singet ad meg.)

Az utolsó fejezetben a szerzők ígérete szerint „A Biblia, a régészet és a történelem összekapcsolása” (198–203) történik meg, de lényegében csak az eddig elmondottakat ismétlik. A Khirbet Qeiyafa-i ásatások régészeti nyelven szólva a Vaskor I és Vaskor II közötti átmenetet (Kr. e. XI–X. század) reprezentálják. A nagy kérdés az: mondhatjuk-e erre, hogy „a bírák és az egységes királyság” kora közötti átmenet, mivel ezzel elismernék, hogy a Biblia narratívája szilárd történelmi alapokon nyugszik. Garfinkelék szerint a válasz egyértelműen *igen*, mivel „a régészeti adatok beleillenek a bibliai tradícióba” (199). A szerzők azonban még ennél is tovább mennek, mikor kijelentik: a Khirbet Qeiyafa-i feltárások „megerősítik a Dávid király idejéből származó történelmi emlékeket” (201). A Garfinkel, Ganor és Hasel trió könyve újra nyitotta a Biblia történelmi megbízhatóságáról szóló vitát, amelyet egyesek már régen lezártak szerettek volna tekinteni. Mindenekelőtt Israel Finkelstein „és köre” tiltakozik Garfinkelék állításai ellen, a szokásos vádat hozva fel ellenük: „szenzációhajhász” kijelentéseikkel csak a keresztény szervezetek pénzére játszanak.⁸ Egyelőre annyi bizonyos csak, hogy Khirbet Qeiyafa leleteinek értelmezéséről még hosszú ideig el fognak vitatkozni a bibliai régészet hívei és ellenfelei.

Yosef Garfinkel, Saar Ganor, Michael G. Hasel: In the Footsteps of King David. Revelations from an Ancient Biblical City. (Dávid király nyomában. Felfedezések egy ősi bibliai városból) London: Thames and Hudson, 2018, 240 o. ISBN 978-0-500-05201-3

Grüll Tibor

⁸ Finkelstein, Israel – Fantalkin, Alexander: Khirbet Qeiyafa: an unsensational archaeological and historical interpretation. Tel Aviv 39:1 (2012) 38–63.